

RUS HÂKİMİYETİ DÖNEMİNDE TÜRKİSTANLI MÜSLÜMAN AYDINLARIN DÂRÜ'L-İSLÂM ALGISI*

Hisao Komatsu**
(çev. Yahya Kemal Taştan***)

Perestroyka döneminden bu yana, Türkistan'ın modern tarihi hakkında yapılan çalışmalar büyük ilerleme kaydetti. Sovyet tarihçiliğine yönelik eleştirel düşüncelere sâhip bu çalışmaların çoğu, yeni yorum ve yaklaşımlarıyla öne çıkmaktadır. Orta Asya'nın yeni bağımsız cumhuriyetlerinde millî tarihlerin yaratılması ilerlemekle birlikte, elde edilen yeni kaynak malzemelerin büyük bir kısmını kullanan hâriçteki araştırmacılar, modern Türkistan'ın siyâsî, içtimâî ve entelektüel tarihinin muhtelif yönlerini keşfetmeye başlamışlardır.¹

Bu araştırma eğilimleri arasında, Çarlık dönemindeki entelektüel tarih çalışmaları büyük önem ve imkânları hâizdir. Bunlar, modern Türkistan'ın tarihî dinamiklerini içinden, bir başka ifadeyle, Müslüman entelektüellerin muhtelif söylemleri aracılığıyla anlamamızı sağlayacaklardır. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısındaki Rus istilâsının ardından bir dizi büyük değişikliklerle karşı karşıya kaldıklarında bu Müslüman entelektüeller, Müslüman cemaatlerini yönlendirmede ve bazen Cedidizm'de olduğu gibi içtimâî ve kültürel reform hareketlerinde başrolü oynadılar.² Mâmâfih, entelektüel tarih çalışmaları, Sovyet sonrası Orta Asya'daki İslâmî yeniden doğuş ve siyâset gibi güncel meseleleri tarihî bir perspektifle incelemeye katkıda bulunacaktır.³

* **Makalenin orijinal künyesi:** Hisao Komatsu, “Dar al-Islam under Russian Rule as Understood by Turkestani Muslim Intellectuals”, *Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia*, (ed. Uyama Tomohiko), Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2007, ss. 3-22.

** Prof. Dr., *Tokyo University of Foreign Studies*, Tokyo/Japonya.

*** Doç. Dr., *Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü*, Bornova-İzmir/Türkiye. tarihsinas@gmail.com

¹ Stéphane A. Dudoignon and Hisao Komatsu (eds.), *Research Trends in Modern Central Eurasian Studies (18th-20th Centuries): A Selective and Critical Bibliography of Works Published between 1985 and 2000*, pts. 1-2 (Tokyo: The Toyo Bunko, 2003-2006).

² Ayrıntıları için bkz. Adeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, Berkeley: University of California Press, 1998.

³ Örneğin bkz. Bakhtiyar Babadjanov and Muzaffar Kamilov, “Muhammadjan Hindustani (1882-1989) and the Beginning of the ‘Great Schism’ among the Muslims of Uzbekistan,” *Islam in Politics in Russia and Central Asia: Early 18th to Late 20th Centuries* (eds. Stéphane A. Dudoignon and Hisao Komatsu), London: Kegan Paul, 2001, ss. 195-219; B. M. Babadzhonov, A. K. Muminov, M. B. Olkott, “Mukhammadzhan Khindustani (1892-1989) i religioznaia sreda ego epokhi

Bu makale, söz konusu sahada ilerideki araştırmalara ilişkin beklentilerin yanı sıra başlangıç niteliğinde bazı mütalaaları sunmayı amaçlamaktadır. Burada üç mesele tartışılacaktır: Evvelâ, Müslüman entelektüeller, özellikle Rus istilasına şahit olan ilk nesil, Rus tahakkümü altındaki kendi toplumlarını nasıl idrak ettiler; ikincisi, Rus idaresi altındaki barışçı düzeni tehdit eden 1898'deki Andıcan ayaklanmasına taraflar nasıl cevap verdiler ve üçüncüsü, sonraki kuşaklar, *dârü'l-islâm*'larının (şer'i hukukun hâkim olduğu İslâm toprağı) geleceğini nasıl tasavvur ettiler?

Rus Tahakkümü Altında Dârü'l-islâm

Müslüman entelektüeller, bilhassa Rus istilâsına şahit olan ilk nesil, Rus tahakkümü altındaki kendi cemiyetlerini nasıl idrak ediyorlardı? İslam hukukunun katı bir yorumuna göre müminler, kâfirlerin istilâsına karşı dârü'l-islâm'ı savunmak için savaşmaldırlar ve kâfirlerin tahakkümü altına girdikleri zaman, bir İslâm devleti tarafından hukuklarının korunabileceği civardaki bir dârü'l-islâm'a göç ederek bu *dârü'l-harb*'i terk etmelidirler. Filvâki, 1820'lerde Seyyid Ahmed Barelvî (1786-1831) liderliğindeki Mücâhidinler, İngiliz istilâsı sebebiyle dârülharb'e dönüşen Hindistan'ı terk ederek Afganistan'ın himayesinde kendi cihad hareketleri için üsler kurdular. Ancak bildiğimiz kadarıyla, Kuzey Kafkasya hariç, muasır Orta Avrasya'da bu tür sert yorumlara nadiren rastlanmaktaydı.

Bu nadir timsallerden biri, meşhur Tatar mollası Abdürrahim bin Osman el-Bulgarî (el-Utuz el-İmenî 1754-1835)'dir. Buhara ve Semerkant gibi Mâverâünnehir'deki kutsal şehirlerde eğitim gören Bulgarî, on altıncı yüzyılın ikinci yarısından sonra Rus tahakkümü altındaki Volga-Ural bölgesinde erişilemez olan İslamî tedrisâtta vukûf kesbetti. Semerkand'da kaldığı süre zarfında, *Mushaf-ı İmâm Osman* ismi altında Hoca Ahrâr medresesinde muhafaza edilen meşhur Kur'an-ı Kerîm yazmasının tamirine çaba gösterdi. Buhara'da, Buhara Emîrliği'nin dindar hâkimi olarak bilinen Emîr Şah Murad'ın (hâkim olduğu yıllar: 1785-1800) alakalarını cezbetmek için, bu kutsal beldede müsamaha gösterilen dinî âdetleri eleştirmeye cesaret etti.⁴ Michael Kemper'in yeni tetkiklerine göre Abdürrahim, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki münasebetler meselesinde fevkalâde sert bir tutum sergiliyordu. Tatar ulemâ'nın umumî mutabakatına karşı, Rus tahakkümü altındaki Volga-Ural bölgesini dârü'l-islâm değil, dârü'l-harb olarak gördü ve hutbelerde herhangi bir Çar'dan bahseden Cuma namazlarının geçersiz olacağına hüküm verdi.⁵ Ne var ki iddiaları, Müslüman cemaatin çoğunun desteğini alamadı. Aksine, Rus ordusuyla çatışmaların yaşandığı ilk yıllardan sonra Türkistanlı ulemâ'nın yeni bağlılık şartlarına uyum sağlamasını kolaylaştıran Orenburg Müslüman Ruhani

(predvaritel'nye razmyshleniia o formirovanii 'sovetskogo islama' v Srednei Azii)," *Vostok*, 5 (2004), ss. 43-59.

⁴ Şihâbüddin el-Mercânî el-Kazanî, *Müsteşâdü'l-Abbâr fî Ahvâli Kazan ve Bulgar*, cilt 2, Kazan, 1900, ss. 239-241.

⁵ Michael Kemper, "al-Bulgarî," *Islam na territorii byvshei Rossiiskoi imperii: Entsiklopedicheskie slovar'*, vyp. 2 (Moscow: "Vostochnaia literatura" RAN, 1999), ss. 18-19.

Meclisi⁶ resmî kurumunun yanı sıra Tatar ulemâ'nın da Rus hâkimiyetine rızâ gösterdiğini düşünebiliriz.

Türkistan örneğinde, Rus tahakkümü altındaki Müslüman toplumun şartlarını tartışan Müslüman entelektüellerce yazılmış ilmî eserlere sahibiz. Bunlar arasında, Muhammed Yunus Hoca Tâ'ib'in Farsça *Tuhfe-i Tâ'ib*⁷ adlı eseri bize, İslâm hukukuna dair kayde değer tecrübesine ve derin bilgisine dayanan en şümullü izahları sunmaktadır. 1905 baharında tamamlanan bu eser, Kur'an'dan ve hadislerden yapılan iktibaslarla doludur.

Tâ'ib (1830-1905), 1860'lardaki Rus istilâsının ardından Türkistan'da yaşanan büyük değişimlere şahit oldu. Taşkent'te doğan, Taşkent ve Hokand'da İslamî eğitim alan Tâ'ib, Hokand ordusu komutanı Alimkul Emîr-i Leşker (? -1865)'in şıgavul'u (teşrifatçibaşı) olarak hizmette bulundu. Kâtip olarak kabiliyetleriyle temayüz eden Tâ'ib; Rusya, Afganistan, Çin ve İngiltere ile diplomatik müzakerelerde bulundu ve Rus ordusuna karşı Alimkul'un idare ettiği müdafaa seferlerine katıldı. Efendisinin kahramanca ölümünden ve Taşkent'in düşüşünden sonra, kendisini Yarkend valisi olarak atayacak Doğu Türkistan'ın yeni Müslüman hâkimi Yakub Bey'e (? -1877) hizmet etmek üzere Kaşgar'a göç etti. İkinci efendisinin kaybını müteakip Hindistan'a gitti ve 1880 yılının başında, o zaman Rus tahakkümü altına girmiş Hokand'a döndü. 1886'da Hokand'a kadı olarak atandı ve Rus idaresi altında bir Müslüman memur olarak çalışmaya devam etti. Son yıllarında kendini, *Alimkul'un Hayat*⁸ ve *Tuhfe-i Taib* de dâhil olmak üzere tarihi ve sair ilmî eserler yazmaya adanmıştı.

Ruslarla olan ilk savaş tecrübelerine rağmen Tâ'ib'in bu eserlerinde, Rusların Türkistan'daki hâkimiyetini müspet değerlendirdiğini görmekteyiz. Şöyle demektedir:

“Fergana Hanlığı ve Türkistan'ın [Kokand Hanlığı] güneşi battığı ve hâkimiyetlerinin son dönemi nihayet bulduğu o günlerde, Rus ve Hristiyan valileri ve vekilleri bu memleketin etrafını işgal ettiler ve kendi otoritelerine ait kurumları güçlendirdiler. O zamandan beri, Ruslar ve Müslümanlar karşılıklı olarak ilişkilerini arttırmak için birbirleriyle imtizaç ettiler.”⁹

⁶ IV. İvan'ın (1533-1584), 1552'de Kazan Hanlığı'nı istilâsından sonra Rus İmparatorluğu'ndaki Müslümanlar, Rus yetkililerin sert muamelelerine maruz kaldılar ve İslamî kurumlar Ruslarca ihmal edildi. Bununla birlikte II. Katerina (1762-1796), Müslüman tebaasına karşı oldukça hoşgörülü politikalar başlattı. 1789'da onun emriyle kurulan Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi, Avrupa Rusyası ve Sibirya'daki Müslüman topluluklara nezaret etti ve Rus İmparatorluğu'ndaki Müslüman toplumların bütünleşmesine ve yeniden canlanmasına katkıda bulundu.

⁷ Muhammad Yunus Khwāja b. Muhammad Amīn-Khwāja (Tā'ib), *Tuhfa-yi Tā'ib*, podgotovka k izdaniu i predislovie: B. M. Babadzhanov, Sh. Kh. Vakhidov, Kh. Komatsu [Hisao Komatsu], Islamic Area Studies Project Central Asian Research Series 6 (Tashkent and Tokyo, 2002).

⁸ Çağatay Türkçesi metin, İngilizce çevirisi ve notlarla birlikte yakınlarda yayınlandı. Mulla Muhammad Yunus Djan Shighavul Dadkhah Tashkandi [Tā'ib], *The Life of 'Alimkul: A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia*, ed. and trans. Timur K. Beisembiev, London: RoutledgeCurzon, 2003.

⁹ *Tuhfa-yi Tā'ib*, s. 3 [vr. 24b].

Rusya'nın askerî ve teknik üstünlüğüne şahit olduktan sonra Tâ'ib, birçok mağlubiyetin ispatladığı gibi, Rus ordusuna karşı Müslüman direnişinin beyhûde olduğunu anladı. Abdürrahman Aftabaçı ve Pulat Han'ın Fergana Vadisi'nde Rus ordusuna karşı yürüttüğü anlamsız kavgaları kınamasına karşılık, Buharalı Emîr Muzaffer'in (1860-1885) "ülkesini ve hâkimiyetini kaybetmemek için" Rusya ile "barış kapılarını açma" kararından övgüyle söz etti.¹⁰ Burada Tâ'ib'in muasırı olup, Qing yönetimine karşı cihad'a iştirak eden ve Yakub Beg tarafından Doğu Türkistan'da kurulan Müslüman devletin çöküşüne şahit olan, sonraki yıllarda cihâd girişimlerini reddederek hemşehrisi Müslümanlar'ın Qing İmparatoruna boyun eğmesini meşru gösteren Doğu Türkistanlı tarihçi Molla Musâ'yı (1836 -1917?) anabiliriz. Molla Musâ, bu teslimiyeti kadim Türk kökenli bir ahlakî norm olan "tuz hakkı"yla meşrulaştırdıysa da, Tâ'ib bunu Türkistan'daki Hanefî fikhî okulu geleneğine dayandırıyordu.¹¹

Rus idaresini kabul eden Tâ'ib, Türkistan'ın vaziyetinin dârü'l-islâm olduğuna inandığından, cihadı gerektirecek hiçbir şeyi kabul etmedi ve herhangi bir fitneye karşı uyarıda bulundu.

"Mevcut durumda, Fergana Vadisi ve Türkistan halkı, müspet şartlardan mümkün olduğunca faydalanmalıdır. Bu ülke, Müslüman kadıların ve memurların çalıştığı dârü'l-islâm olarak kabul edilebilir. İslam hukuku demek olan şeriat, iktidardaki kişiler tarafından tatbik edilmektedir. Bu, Müslüman halk için Şeriat'a göre herhangi bir hukukî meseleyi çözebilecekleri büyük bir mevkiidir. Onlar şükretmelidirler... [Bununla birlikte], [Müslüman] memurların ne vazifelerini üstlendikleri ne de memuriyetlerinin mesuiyetlerini kabul ettikleri ve bu ülkeleri yöneten Hıristiyan valilerin, hukukî meseleleri Hristiyan hâkimlerin [yazar burada Rusça sud'ya tabirini kullanır] ve diğer medenî meseleleri Rusların eline bıraktığı takdirde, o zaman bu vilayetin dârü'l-harb olacağı bilinmelidir. Daha sonra bundan pişmanlık duymanın faydası olmayacaktır."¹²

Tâ'ib'e göre, Müslüman kadılar ve memurlar, Müslüman toplumda düzeni sağlamak, başka bir deyişle, Rus idaresi altında dahi dârü'l-islâm'ı sürdürmek için gerekliydi. Müslüman kadılar ve memurlar mesuliyetlerini yerine getirmediklerinde Müslüman toplum dârü'l-harb'e dönüştü; müşterek kimliğini ve içtimâî bütünlüğünü kaybetti. Bu anlayışa, diğer entelektüellerin yazılarında da rastlanmaktadır. Mesela, Ferganana Vadisi'ndeki ilk reformistlerden biri olan İshakhan Tura İbn Cüneydullah Hoca İbret (1862-1937)¹³, Türkçe *Mîzânü'z-zamân* adlı ilmî eserinde, daha iyimser bir biçimde şöyle yazmaktadır:

¹⁰ *Tuhfa-yi Tâ'ib*, s. 22 [vr. 40a/40b].

¹¹ Molla Musa hakkında bkz. Masami Hamada, "Shio no gimu to seisen tono aida de", *Toiyoshi kenkyu*, LII/2 (1993), ss. 122-148; Masami Hamada, "Jihâd, hijra et «devoir du sel» dans l'histoire du Turkestan oriental," *Turcica*, 33 (2001), ss. 35-61.

¹² *Tuhfa-yi Tâ'ib*, s. 17 [vr. 36a-36b].

¹³ Nemengan yakınlarındaki Törakorgan'da doğup Kokand'daki bir medresede tahsil gören İbret (1878-1886 yılları arası), köyünde usûl-i cedid okulu açtı. Hac vesilesiyle Osmanlı ülkesinde ve

“Geçmiş yıllarda [Hokand hanları döneminde] halkın idaresi, şeriata göre re’is-İslâm’ın yetkisi altındaydı. Bu günlerde, insanları terakkî ve tekâmüle sevkeden tüm eserler, ulemâ ve okumuş insanlara aittir. Hizmetleri, büyük bir millî katkı olarak itibara alınmalıdır.”¹⁴

Bilindiği gibi, Türkistan’daki Rus makamları, Müslüman toplumdaki sosyo-kültürel meselelere müdahil olmaktan kaçınarak, İslamî hukuk ve mahallî idareyi, seçim sistemini getirmek gibi bazı kurumsal reformlarla Müslüman temsilcilere, kadınlara ve mingbaşılara tevdi etti. Tâ’ib, *dârü'l-islâm* mantığını Rus idaresi altında geliştirmesine rağmen, gerçekte *dârü'l-islâm* mefhumunun, ilk genel vali K. P. von Kaufman’ın (idareci olduğu yıllar: 1867-1882) başlattığı sömürge Türkistan’ında İslam’ı hiçe sayan Rusya politikasıyla sürdürüldüğü su götürmez.

Genel olarak hem Tâ’ib hem de İbret, Ruslarca getirilen yeni medeniyete açıldılar. İbret, “İlim Çin’de dahi olsa arayınız”¹⁵ mevzû hadisine atıfta bulunarak, halkı çağdaş bilimi edinmeye ve Türkistan’da usûl-i cedîd okullarını yaygınlaştırmaya teşvik etti. Onlar, Rus idaresi altındaki Türkistan’ın iktisadî ve kültürel gelişimine dair değerlendirmelerinde ortak görüşe sahiptiler. İbret, yeni şartlar altında dakik ve dikkatli iş görme şeklini benimsemek için aylak hayatı terk eden halkın hayat tarzında meydana gelen fevkalade değişiklikleri tarif eder.¹⁶

Bu bahiste İbret, her yeniliğe ve yabancı ürüne karşı taassup sergileyen ve onları bid’at olarak kınayan muhaliflerinden bahsetmeyi de unutmadı.¹⁷ Rusya’da üretilmiş gaz dolu bir gaz lambasının camide kullanılmasını yasaklayan bu mutaassıp mollalara bir örnek vermektedir. Halkın faydasına olmasına rağmen gaz lambası haram ilan edilmişti. Ancak yaklaşık beş yıl sonra bu mollaların aynı gaz lambalarını kullandıklarına rast geldi.¹⁸ İbret’in, bu mollaları sosyo-kültürel reform karşısında büyük bir engel olarak gördüğü doğrudur. Mâmâfih, bu muhafazakâr veya kısır görüşlü mollalar, Tâ’ib’in esas rakipleri değildi.

Hindistan’da geniş çaplı seyahatlerde bulundu; daha sonra Kaşgarlı ve Çin’e seyahat etti. Engin bilgiye sahip olan Tâ’ib, çok sayıda eser yayınladı. 1908-1917 yılları arasında doğduğu yerde kadı olarak çalıştı. *Mizânü’z-zamân* adlı eserini, 1917’deki Ekim Devrimi’nden hemen sonra yazmış olması muhtemeldir. Bilâhare Sovyet rejimi döneminde eğitim çalışmalarını meşgul olan İbret, 1937’deki baskı dalgalarında ortadan kayboldu.

¹⁴ Ishāqkhān Tūra ibn Junaydallāh Khwāja, *Mizān al-Zamān*, podgotovka k izdaniuu, predislovie, redaktsiia teksta: Khisao Komatsu [Hisao Komatsu], Bakhtiyar Babadzhanov, Islamic Area Studies Project Central Asian Research Series 2, Tashkent and Tokyo, 2001, s.15 [vr. 14a]

¹⁵ *Mizān al-Zamān*, s. 4 [vr. 3b]. Cedidci entelektüellerin çoğu, yabancı fakat modern kültürün Müslüman topluma girmesi konusundaki iddialarını meşrulaştırmak için bu hadisten faydalandı.

¹⁶ *Mizān al-Zamān*, s. 20 [vr. 19b]. Rus idaresinin müspet bir değerlendirmesi için bkz. Mullā’lim Makhdūm Hājjī, *Ta’rih-i Turkistān* Tashkent, 1915, ss. 164-168.

¹⁷ *Mizān al-Zamān*, s. 25 [vr. 24b].

¹⁸ *Mizān al-Zamān*, s. 16 [vr. 15a/15b].

Andican Ayaklanması ve Müslüman Aydınların Ayaklamaya Tepkileri

Ruslarla Müslümanlar arasındaki barışçı ilişkiyi anlattıktan sonra Tâ'ib, *Tuhfe-i Tâ'ib*'in giriş kısmının sonunda şöyle yazmaktadır:

[Ger gör ki] Ne herhangi bilgi üreten ne de herhangi bilim elde eden bir grup cahil sufi, riyakâr bağılıklara ve hodkâmca saptırmalara dalmıştır. ... Yozlaşmış düşüncelerine göre, Rusların ve Hıristiyanların yaşadığı evler, üzerine oturdukları halılar, dokundukları veya kullandıkları tabaklarda sunulan yiyecekler pis ve kusurlu sayılırdı. ... [Dahası] Hukukî kararlar almak ve müminlerin ihtiyaçlarını karşılamak için Müslümanların rızası ile resmî vazifelerini derûhte eden kadınlara rağmen, halkın gözü önünde kadınlara alay etme ve aşağılama cüretini gösterdiler.¹⁹

Tâ'ib, Rus idaresindeki Türkistan'da yerleşik düzene rağmen Ruslardan ve her türlü yabancı unsurdan nefret eden "cahil sufiler"den çok rahatsızlık duyuyordu. Dahası bu riyakâr sufiler, Tâ'ib'in kendisi de dâhil olmak üzere Müslüman hâkimleri alenen hor görüyorlardı. Müslüman hâkimlerin, Rus idaresi altındaki dârü'l-islâm'ın en mühim kişileri olduğu nazarıdikkata alındığında, böyle bir hakaret onun için kabul edilebilir değildi. Ek okuma, müellifin başlıca rakibinin kim olduğunu anlamamıza yardımcı olur. Tâ'ib, Türkistan ve Fergana'nın yakın tarihini yansıtan *Tuhfe-i Tâ'ib*'in ikinci bölümünde şöyle yazmaktadır:

Mâmâfih, bu memlekette çarşılardaki deli köpeklerden daha kötü olan ve muzır hareketlerden başka bir şey yapmayan pek çok vahşi, alçak ve sufi vardı... Onların kontrolü altındaki mazlumların, bu fitnenin [isyan] tahrikçilerini ortadan kaldırmaya gücü yetmiyordu. Bir zamanlar yoksul olan Mingtepe'nin sinsi şeyhi Muhammed Ali, iplik eğirmekle meşguldü, daha sonra büyük bir müşidmiş gibi davrandı. Halka yemek dağıtarak, kendisine itaat eden onları tahrik etmeye muvaffak oldu. Muhtelif zümrelerden ve kabilelerden gelen kötü niyetli insanlar onun hankâhına akın etti. Aşırı cehaletlerinden dolayı bu ahmak insana çok sitayiş ettiler. Rus valileri ve yetkilileri bu çok kalabalık alçaklara tanık olsalar da, onları kontrol etmek için yeterli tedbirleri almadılar... Hicrî 1313'te Muhammed Ali, [Ruslara karşı] bir isyan başlattı. Bu isyan, İslam'ı parlaklığından mahrum bıraktı ve bütün Müslümanlar bu asûde evden sürüldüler. Asûde Mısır mahvoldu ve Nil'in ferahı serâba inkılâb etti. Birçok kişi idam edildi ve ülkeden sürüldü. Bu utanç yüzünden şeyhin kendisi ölüme mahkûm edildi.²⁰

Tâ'ib'in *Tuhfe-i Tâ'ib*'inde başlıca rakibi olarak tanımladığı, Fergana Vadisi'nde umumiyetle Dükçi İşan²¹ olarak bilinen Muhammed Ali'ydi. Müslüman bir devlet kurmak için Fergana Vadisi'nden Rusları atmak niyetinde olan Dükçi İşan, 1898'deki Andican Ayaklanması'nın lideriydi. Bu isyan, Rus boyunduruğundaki Türkistan'ın en önemli olaylardan biri olarak bilinmektedir. 18 Mayıs 1898 günü şafağında, Dükçi İşan'ın komutasındaki iki bin Müslüman çeteci, Andican'da konuşlanmış Rus

¹⁹ *Tuhfa-yi Tâ'ib*, s. 3 [vr. 24b/25a].

²⁰ *Tuhfa-yi Tâ'ib*, s. 23 [vr. 41a/41b].

²¹ İşân, sufi şeyhlerini ve onların "soylu" torunlarını ifade için Orta Asya'da kullanılan bir terimdir.

birliklerine saldırdı. Bu ani baskın başarısızlığa uğradı ve Dükçi İşan da dâhil liderleri idam edildi; bununla birlikte söz konusu baskın, 1860'lı yılların ortalarındaki istilâdan bu yana Türkistan'daki Rus idaresine yönelik ilk gerçek tehditti. Tâ'ib'in bu ayaklanmayla ilgili görüş ve düşüncelerini değerlendirmek için Dükçi İşan ve taraftarlarına kısaca göz atmak gerekir.²²

Muhammed Ali [Madali], 1856 yılında Fergana Vadisi'nin güneydoğusunda bulunan Çimion kışlak'ta doğdu. İddiaya göre babası Muhammed Sabir, Kaşgarlı bir göçmendi. Fergana Vadisi'nde Kaşgarlık denilen Doğu Türkistan'daki birçok Müslüman Türk, Qing otoritelerinin 19. yüzyıl boyunca Müslüman ayaklanmalarını defaatle baskı altına alındığı dönemde bu vadiye göç etti.²³ Muhammed Ali, bazı yerel işânlarla hizmet ettikten sonra, doğu Fergana Vadisi'nde mühim bir yere sahip olan Nakşibendiyye-Müceddidiyye şeyhi İşan Sultanhan Torâ'nın müridi oldu.²⁴ Bu işân'a vakfettiği hizmet sayesinde Madali, üstadının güvenini kazanmaya muvaffak oldu; nihayetinde yaşlı ve muhterem üstadının halifesi tayin edildi. Üstadının 1882'de ölümünü müteakip Madali, bağımsız bir işân olarak işe koyuldu. 1890'ların ortalarında, Rus tahakkümü altındaki Türkistan'ın en verimli ve yoğun nüfuslu bölgesi olan Fergana Vadisi'nin mühim Müslüman liderlerinden biri olarak biliniyordu. Onu seçkin bir işân konumuna getiren bazı faktörleri nazarıdikkate almalıyız.

Öncelikle, 1886'da otuz üç yaşındayken Dükçi İşan, Mekke ve Medine'ye hac ziyaretini gerçekleştirdi. Genelde hac, işân'lara taraftarları arasında daha iyi bir şöhrat kazandırıyor. Dükçi İşan, Medine'de kaldığı sırada rüyada Peygamberden bazı manevî talimatlar aldığını iddia etti. *İbretü'l-gâfilîn*²⁵ adlı eserine göre Ebû Bekr, Ömer, Osman ve Ali'nin de refakat ettiği Peygamber, onu, Müslümanlara doğru yolda rehberlik edecek bir Halife tayin ediyordu.

İkincisi, Tâ'ib'in de belirttiği gibi Dükçi İşan, kendini fakirleri doyurma ve tıbbî yardım gibi hayır hizmetlerine adanmıştı. 1890'larda Fergana Vadisi, hem on bin

²² Andican Ayaklanmasının ayrıntıları için bkz. Hisao Komatsu, "The Andijan Uprising Reconsidered," in SATO Tsugitaka, ed., *Muslim Societies: Historical and Comparative Perspectives*, London: RoutledgeCurzon, 2004, ss. 29-61.

²³ Örneğin, bir Rus kaynağına göre, 1820'lerin sonunda Kaşgarya'daki Müslüman ayaklanmasında akim kalan bir müdahalenin ardından Kokandlı Muhammed Ali Han, 70.000 Müslüman aileyi King idaresindeki Kaşgarya'dan Fergana Vadisine göç ettirmeye karar verdi. Göçmenlerin çoğu barış antlaşmasının neticelenmesini müteakip vatanlarına geri dönmüşse de, Şahrıhan kasabası ve kenar mahalleri genelde Kaşgarlılarla meskûndü. "Obozrenie kokandskogo khandstva v nynesnem ego sostoianii," *Zapiski Imperatorskego Russkogo Geograficheskogo Obshchestva*, 3 (1849), s. 196.

²⁴ Sultanhan Torâ hakkında bkz. Yayoi Kawahara, "Kokando hankoku ni okeru Marugiran no tora tachi: Nakushubandi kyodan kei no seija ichizoku ni kansuru ichi kosatsu [The Tūras of Margilan in the Kokand Khanate: A Consideration on a Naqshbandi Saint Family]," *Annals of Japan Association for Middle East Studies*, no. 20-2 (2005), ss. 277, 282-283.

²⁵ Bu eser hakkında bkz. B. M. Babadzanov, "Dükçi İşân und der Aufstand von Andižan 1898," in Anke von Kügelgen, Michael Kemper, Allen J. Frank, eds, *Muslim Culture in Russia and Central Asia from 18th to the Early 20th Centuries, vol. 2, Inter-Regional and Inter-Ethnic Relations* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1998), pp. 167-191.

ölümle sonuçlanan kolera salgınları geçirdi, hem de 1892'de büyük kıtlıklar tekerrür etti. Sistemsiz bir şekilde biçimde yayılmış pamuk tarlaları, Fergana Vadisini gıda için kendi kendine yetecek gerçek kapasitesinden mahrum bıraktığından bu kıtlıklar sunî felaketler olarak görülebilir. Böyle hayatî bir durumda, fedakâr işân, Ferganalı Müslümanlar tarafından bir mehdî gibi kabul görmüş olmalıdır.

Üçüncüsü, Mehdî-evliyâ imajının, Dükçi İşân'ın samimî müridleri tarafından yaratılan birçok kerâmet hikâyesiyle yayılmasıydı. Öyle ki, *Menâkıb-ı Dükçi İşân* adı verilen Türkçe anonim bir eser bıraktılar.²⁶ Orta Asya'daki zengin menâkıb edebiyatı geleneğini izleyen bu kerâmet hikâyeleri koleksiyonunda Dükçi İşân, Bahâeddîn Nakşibend'e (1318-1389) denk, en üst mertebede mürşit olarak gösterilir. Dükçi İşân'ın kerâmet hikâyelerine, Peygamber ve dört Hulefâ-yı Raşidîn'i nasıl sık sık rüyasında gördüp onların lütuf ve manevî talimatlarını aldığını anlatan *İbretü'l-gafilîn* adlı kitabında da rastlanmaktadır. Söylemeye hacet yok ki, açık ve gizli keramet, Dükçi İşân'ın Fergana Vadisi'nin Müslüman cemiyetindeki karizmatik otoritesini arttırdı.

Dördüncüsü İşân, yalnız Özbekler, Tacikler ve Kaşgarlılar gibi yerleşik nüfuslar arasında değil, aynı zamanda göçebe ve yarı göçebe Kırgız halkı arasından da çok sayıda mürid kazanmayı başardı. Bunların İslâmlaşması on yedinci yüzyılın ikinci yarısında başladı ve bu İslâmlaşma seviyesi, Fergana Vadisi'ni çevreleyen güney Kırgızistan'da daha kayda değerdi. Güney Kırgızistan'da İslâm öncesi gelenek ve inançlarını muhafaza eden bu göçebe Kırgızlar arasında İslâm'ı yayanlar, Nakşibendî işânlardı. İşânlr, müritlerini Kırgız göçebeleri arasından sabırla topladılar ve belirli aralıklarla onları ziyaret edip nezir olarak çok sayıda hayvan topladılar. Dükçi İşân, güney Kırgızistan'daki bu seleflerinin vârisi oldu. Kırgız sahasına yakın, tarikatının en etkin merkezlerinden biri olarak işlev gören küçük bir cami inşa etti ve her yaz tarikatının asıl kuvvetini oluşturan Kırgız müridleri arasında dolaştı. Aynı zamanda bunlar, köylü Rus göçmenlerini Fergana Vadisi'nden atmak için yapılacak cihadın ateşli savunucularıydılar.

Dükçi İşân'ın Fergan Vadisi'nin doğusundaki Müslüman cemiyetteki sarsılmaz konumu, takip eden satırlardaki gerçeklerle ifade edilmiştir. Öncelikle, Andican'ın 35 kilometre güneyinde bulunan Mingtepe kışlak'ta inşa edilen hankâh merkezi kaydedilmelidir. Hankâhının çevresinde bir cami ile birlikte, 20 metre yüksekliğinde bir minare, birkaç mihmânhâne yahut hacihâne (misafirhane), aşhâne, 250 talebelik mekteb, 500 atı barındıracak geniş bir athâne (ahır), tuğla yapımı için birkaç atölye ve değirmen gibi bir dizi yapı mevcuttu. Bütün bunlar müridleri tarafından inşâ ve idâme edildi. Fergana Vadisi kırsalında görülen bu büyük ölçekli tesis, Dükçi İşân'ın saygınlığını yeterince göstermektedir.

²⁶ *Manâkıb-i Dükçi İşân (Anonim zhitiiia Dükçi İşâna - predvoditelia Andizhanskogo vosstaniia 1898 goda), vvedenie, perevod i kommentarii: B. M. Babadzhanov, Izdatel': A. fon Kiugel'gen (Almaty, 2004).*

İkincisi, 1312 Sefer/Ağustos 1894'te on mingbaşı (volostnoi upravitel') ile doğu Fergana'daki bazı aksakallar tarafından tertip edilmiş bir Farsça mukâvelenâmeye sahibiz. Mukâvelenin içeriğini şu şekilde özetlemek mümkündür:

Yüce Tanrı için herşey apaçık iken, aşırı dikkatsizliği ve katıksız cehaleti yüzünden Müslüman cemaatinin bir kısmı, terk-i cemaat etmek, dinî görev ve emirleri yerine getirmemek, müskiratı ağza almak, kadınların edepsizliği ve çarşılardaki haksızlık gibi şenî filleri işliyorlar. Bu nedenle, şer'î hukukun uygun gördüğü şey hakkında bilgilendirmesi, haram filleri işlemekten bizi sakındırması ve suçluları Şeriate göre cezalandırması için bütün yetkiyi Muhammed Sabir Sûfi'nin oğlu Molla Muhammed Ali İşan'a vereceğiz.²⁷

Bu belge, Dükçi İşan'ın Müslüman cemaati yozlaşmış hâlden arındırmakla görevlendirildiğini açıkça göstermektedir. Bu, her türden tasavvufî nasihatten mahrum olan ve hemşehrisi Müslümanlara Şeriat'e uygun yaşama yolunu gösteren *İbretü'l-gâfilîn*'in ana ruhuyla çakışmaktadır. Bahtiyar Babacanov tarafından incelendiği gibi Dükçi İşan,²⁸ gerçek İslâm'ın hâkim olduğu Peygamberin ve ilk dört Halife'nin asr-ı saadet günlerini hatırlatarak, hemşehrisi Müslümanları bozgunculuk, cehalet ve Şeriat'tan sapmaları sebebiyle şiddetle eleştiriyordu. Bunlar arasında Müslüman seçkinleri, mevcut ulemâyı ve beşik işanlarını cehalet ve ahlâksızlıklarından dolayı kınıyordu. İleri sürdüğü sözler şöyledir:

Hainler ile Hakk'ın ve halkın huzurunda kurnazca davranan bu Müslümanlar, halkımızı sömürüyor; Tanrı'nın gazabını üzerlerine çekene ve Şeytan'ın marifetiyle bütünüyle kötü bir şöhrete kavuşana dek her yöntemle onları ifsat ediyorlar. Menfur Şeytan'ın ayartması ve hainlerimizden hileleri yüzünde âdil ve rüşvete direnecek hiçbir kadı kalmadı.²⁹

İşan'ın kadılar hakkındaki eleştirileri, Tâ'ib'in, "halkın huzurunda kadıları maskara eden" "cahil sufiler"i ayıplamasını hatırlatmaktadır. Kadıların meşruiyeti konusunda Dükçi İşan ile Tâ'ib arasında alenî bir karşıtlık vardı. Aslına bakılırsa, Türkistan bölgesinin (krai) 1886'daki Statüsü, önceki tayin sisteminin yerini alan ve kadıların yerine sivil hâkime geniş yetkiler veren yerel yöneticilere yönelik bir seçim sistemini getirdi. Ancak, Müslüman halkın alışık olmadığı bu yeni seçim sistemi, yerel yönetimde, bilhassa adli meselelerde, her türlü kanunsuz eyleme ve suistimale sebep oldu. Dükçi İşan'ın eleştirisinin bu noktada yanıtıcı olmadığı söylenebilir.

İbretü'l-gâfilîn'in girişinde İşan, İslâm'ın tevhid ve imân gibi ilkelerini açıklamayı ve cemiyeti mevcut fenalıklardan kurtarmaya yönelik şer'î hukuka göre makbul ve nahoş eylemleri tartışmayı amaçladığını yazdı. Bu eserde Dükçi İşan, ibadet ve dinî törenlerden önce temiz ahlâkın yanı sıra İslâm'ın beş şartı gibi en temel ilkelerini

²⁷ Fazilbek Atabekoghli, *Dukchi Ishan Vaeqesi: Farghanädü istibdad jülldäri*, (Samarkand, 1927), s. 29 [Farsça metnin tıpkıbasımı].

²⁸ Babadzanov, "Dükçi İşan," ss. 167-191; B. Babadzhonov, "Andizhanskoe vosstanie 1898 goda: 'Dervishskii gazavat' ili antikolonial'noe vystuplenie?" *O'zbekiston Tarixi* 2 (2001), ss. 25-30.

²⁹ V. P. Nalivkin, *Tuzemtsy ran'she i teper'*, Tashkent, 1913, s. 133.

açıkladı. Görünen o ki, taraftarlarının İslâm hakkında hiç temel bilgisi yoktu. Bir başka ifadeyle Dükçi İşan, şeriat ve sünnete dayanan gerçek bir İslâm telkiniyle halkın yeniden İslâmlaşmasıyla ilgileniyordu.

Son olarak, reis makamını, Dükçi İşan'ın tarikatının özelliklerinden biri olarak dikkate almamız. Tarikat, üca yerlerde işan adına hareket eden bazı halifeler, reisler ve o dönemde olağanüstü bir sayıya ulaşmış yaklaşık yirmi bin sıradan müridten meydana geliyordu. Böyle bir tarikatta, şeyhlerine mutlak itaat genel olarak vurgulanıyor ve müridler sıkça, gassalın elindeki meyyite benzetiliyordu. Ancak bir Rus resmî raporuna göre Dükçi İşan, müridlerinin ne kayıtsız şartsız teslimiyetine ihtiyaç duydu, ne bağlılık ve ne de bağışa zorladı. Dükçi İşan onlardan yalnız İslâm hukuk ve âdetlerine uymalarını istedi; nezaretlerinden sorumlu olan ise reis idi. Reis tayini 1895 yılında gerçekleşti. Dükçi İşan tarafından verilen bir *darra* (tecziye maksatlı kırbaç) taşıdıkları söyleniyordu. Korgeneral Korolkov'un bu reis makamıyla ilgili "çünkü işan adayları bizimkine paralel bir otorite uyguladığı zaman, bu ikili iktidarın varlığı manasına geliyor" yorumu dikkat çekicidir.³⁰ Bu durum, 1990'lı yılların başında Nemengan'da ortaya çıkan ve Vehhabî örgütü olarak adlandırılan Adalet'i hatırlatmaktadır.

1890'ların ortalarında, hankâhu üzerine kurulu büyük bir tarikata hükmeden Dükçi İşan, Rus hükümetine muvazî bir yetkiye sahipti. Fergana Vadisi'nde hem ismen hem de gerçekte mühim bir Müslüman lider hâline geldi. Andican Ayaklanması sırasında Margilan bölge müdürlüğünde çalışan Muhammad Aziz adlı çağdaş bir Müslüman memur, Dükçi İşan'ı şöyle anlatıyor:

Her konuğa misafirperverliğini sergileme çabalarından asla kaçınmadı. Müridlerinin sayısı diğer kitlelerden (taife, cemaatler) daha yüksekti ve bu işana vakfedilen muazzam miktardaki erzak, cömertçe fakirlere dağıtılırdı. Misafirleri arasında ulemâ bulunduğu namazın kaideleri, oruç tutmak ve kutsal şehirleri ziyaret etmek gibi konularda sorular sorar; yoksul dullara karşı fedâkârlık, Kur'an ve hadislere göre Müslümanların sırat-ı müsakîmi meselelerini tartışır.³¹

Dükçi İşan'ın büyük tarikatı kayda değerdir. Fergana Vadisi'ndeki Türkler, Kaşgarlılar, Özbekler, Tacikler ve Kırgızlar gibi tüm etnik grupları kapsıyordu. Canlı tarikatı, başıboşlar, köylüler, göçebeler ve hatta bazı şöhretli kimseler gibi çeşitli içtimâî zümreleri bütünleştirmeye muvaffak oldu. Söz konusu tarikat bize, Orta Asyalı Müslüman toplumunda müşterek bir düzen oluşturmanın örneğini sunmaktadır. Hatta Müslüman memurlar tabakasına nüfuz eden tarikat, işancılığın canlılığını akla getirir.

³⁰ "Andizhanskoe vosstanie v 1898 g.," *Krasnyi arkhiv* 88, (1938), ss. 146, 173.

³¹ Muhammad 'Aziz Marghilānī, *Tārikh-i 'Azīzī*, Biruni Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences of Uzbekistan, Manuscript No. 11108, vr. 184a-184b. Bu eser çağdaş Özbek Türkçesinde neşredildi: Muhāmmād 'Aziz Mārghilāniy, *Tārikhī 'Azīzī: Fārghānā char mustāmlūkāsī dāviridā, nāshrgū tāiyarlovchilār*: Shadman Vahidov, Dilaram Sāngirova, (Tashkent, 1999).

Halk İslâmı'nın pek çok veçhesini sergilemekle birlikte Dükçi İşan'ın faaliyetleri, şeriat ve sünnete bağlılığında görüldüğü gibi, İslâmî ortodoksluğu açıkça ortaya koyuyordu. Ne Müslüman siyasî iktidarın ne de şeriatı yeterince savunabilecek ulemâdan müteşekkil adlı teşkilatın olduğu Fergana Vadisi'nde, içtimaî ve siyasî sahalarda müşterek bir Müslüman kimliğini gerçekleştirmeyi iddia edebiliyordu. İşan'ın Orta Asya'daki Nakşibendî geleneğini izleyen tarikatı, Rus idaresinde büyük değişikliklere uğramış Fergana Vadisi'nde yeniden İslâmlaşmaya etki ediyordu.

Andican Ayaklanması, Türkistanlı Müslümanlar arasında büyük tepkiler uyandırdı. Yayınlanan eserler ve görüşlerden anlaşıldığı kadarıyla, Taib'de görüldüğü gibi, Dükçi İşan ve isyanının ziyadesiyle aleyhindeydiler.³² Örneğin, muasır Buharalı bir tarihçi olan Mirza Abdülazim Sami (1838-1907), Dukchi İşhan'ın pervasız hareketini şu şekilde kınıyordu:

Müritlerini Fergana, Taşkent, Oş ve sair şehirlerdeki birçok insan arasından seçtikten sonra muazzam serveti ve çok sayıda müridi yüzünden iktidar olma hevesine kapıldı. Hristiyanlara saldırmaya ve Andican'daki tren istasyonunu vurmaya karar verdi, ancak Rus ordusunun karşı saldırısı yüzünden girişimi tamamen akim kaldı. "Bir kavmin mensubu utanç verici bir davranışta bulunursa, kavmin tüm mensupları, yaşlarına bakılmaksızın şereflerini kaybeder" derler. Adaleti sayesinde ülkeye huzur getiren Çar Aleksandr'ın hükümrânlığı esnasında, Andican halkı *fetvâ-yı müşâlemet*'e [barış hakkında resmî bildiri] karşı nifak çıkardı.³³

Sami, fetvâ-yı müşâlemet hakkında hiçbir malumat vermese de, muhtemelen Hanefî mezhebine mensup Türkistan'daki ulemâ'nın çoğu, *Tuhfe-i Tâ'ib*'de görüldüğü gibi, Rus idaresini kabul eden bu yasal düzene râzı oldu. Onlar, Dükçi İşan'ı yalnız Rus baskısının sebep olduğu Müslüman zayıtı ve otoritelerin dayattığı ağır tazminat gibi bazı büyük felaketsizlere yol açtığı için değil, aynı zamanda Türkistanlı ulemâ'nın çoğu tarafından kabul edilen fetvâyı ihlalinden dolayı da kınadılar. Birkaç yıl önce Orta Asya Hanlıklarını boyunduruğu altına alan Rusya'nın karşı konulmaz gücüne şahit olan Müslüman entelektüellere göre Dükçi İşan isyanı, düşüncesiz ve zararlı bir hareketten başka bir şey değildi. Onlar yalnız Rus idaresi altındaki barışçı düzeni bozabilecek değil, aynı zamanda Türkistanlı Müslümanlar arasında büyük bir parçalanmaya yol açacak herhangi bir fitneye engel olmak düşüncesindeydiler. Tâ'ib'in, Dükçi İşan'ın yükselişini kurulu düzene karşı rezil bir meydan okuma olarak gördüğünü varsayabiliriz. Taib'in Dükçi İşan'a karşı her türlü hakâret-âmez tavrı,

³² Yeni bir araştırma için bkz. Aftandil Erkinov, "Andizhanskoe vosstanie i ego predvoditel' v otsenkakh poetov epokhi," *Vestnik Evrazii*, 1 (2003), ss. 111-137.

³³ Mirzâ 'Abd al-'Azîm Sâmi, *Ta'rikb-i Salâtin-i Manghitîya*, Izdanie teksta, predislovie, perevod i primechaniia: L. M. Epifanova (Moscow, 1962), vr. 121b-122a. Sâmi'nin hayatı ve düşüncesi hakkında bkz. Jo-Ann Gross, "Historical Memory, Cultural Identity, and Change: Mirza 'Abd al-'Aziz Sami's Representation of the Russian Conquest of Bukhara," in Daniel R. Brower and Edward J. Lazzerini, eds., *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917* (Bloomington: Indiana University Press, 1997), ss. 203-226.

bugünkü Özbek tarihçiliğinde anlatıldığı gibi onu Çarlık yönetimine karşı millî kurtuluş hareketi kahramanı olarak tahayyül etmemizi imkânsızlaştırmaktadır.

Rus idaresine karşı isyanı engelleme yalnız Türkistanlı ulemâya özgü bir husus değildi. Rusya'daki ateşli bir Pan-İslamcı Tatar entelektüel olan Abdürreşid İbrahim (1857-1944) dahi 1900 yılında, Müslüman halkların aydınlanmasını, Rus idaresine karşı herhangi bir direniş yahut isyana tercih ediyordu. Şöyle yazar:

Tatarlar, [Rus idaresine karşı] bir isyan çıkarsa bile ehemmiyeti yoktur. Gerçekte iç isyanlar, bir hükümet için [dış düşmanlarla yapılacak] savaştan çok daha büyük felakete yol açar. Mâmâfih, isyan eden halk tamamen yok olmakla karşı karşıya kalıp söz konusu hükümetten daha büyük felakete maruz kalabilir. İsyankâr kavimlere bakın. Çoğu yok oldular. Mesela, [Çing idaresinin baskısına karşı] isyan eden Çin Müslümanlarının ne gibi korkunç akıbetlere maruz kaldığını unutulmasın. Müslümanların kanları sel gibi aktı. Kısacası, isyan tehlikeden uzak değildir. Bu sebeple isyandan olabildiğince sakınmalı, geleceğimizin kurtuluş kapısını asayişte ve bu asayişten faydalanarak elde edeceğimiz ilim ve maarifte aramalıyız...³⁴

Mâmâfih, söylemeye gerek yok ki, Çarlık döneminde hiç kimse Rus karşıtı bir ayaklanmayı alenen övmeye cesaret edemez veya ondan müspet bahsedemezdi. Yerli Müslüman entelektüeller arasında, Çarlık döneminin sonlarında bile Dükçi İşan ve müritlerine sempati duyan yahut savunulara rastlamaktayız. Aslına bakılırsa, Fergana bölgesinin (oblast) askerî valisi, dört yıl sonra Türkistan Genel Valisine yazdığı gizli bir raporda, yerel temsilcilerin Dükçi İşan'ı knama çabalarına rağmen Müslüman halkın onu, kendini Allah yolunda fedâ etmiş bir şehit olarak andıklarını ve adından saygıyla bahsettiklerini yazıyordu.³⁵

³⁴ Abdurreshid İbrahim, *Rusya'da Müslümanlar yahud Tatar Akvamının tarihçesi, İşbu tarihçe Kazan fuşulâsından bir zâtin eseridir* (Mısır [Cairo], 1318 [1900]), s. 84. [Abdürreşid İbrahim'in siyasî faaliyetlerinin yoğunluk kazandığı 1906 yılından sonra bu düşüncelerinde bir kısım tadile gittiği, 1907 yılında yeniden neşredilen *Çoban Yıldızı* adlı eserinden anlaşılmaktadır. 1895 İstanbul ve 1900 Mısır tab'ları ile 1907 Petersburg tab'ı arasında cihad konusunda bir takım değişiklikler olduğu görülmektedir. Nitekim 1907 tab'ında bu görüşlerini şu şekilde tadil etmiştir: "Allah muhâfaza eylesin, Tatarlara ihtilâl-i dâhilî yolunu göstermek hiçbir zaman kâr-ı akl değildir. İhtilâlden devlet dahi mutazarrır olursa da Tatarlar da tamamen mahvolurlar. İhtilâl-i dâhilî hakikaten devlet için muharebeden dahi muzırrdır, devlete büyük bir felâket îrâs eder. Fakat ihtilâl çıkaran kavimler de ekseriya mahvolurlar. İşte Çin Müslümânları, ihtilâl çıkardılar ne oldular? Milyonlarca İslâm kanları sel oldu. Devlete isyân etmek daima tehlikeden hâlî değildir. Bu hâlde Tatarlar daima ihtilâlden ihtirâz etmeli, mümkün kadar âmân kapusunu âsâyışden aramalı, zira bizim için: (لا تزال طائفة من امتي على الحق ظاهرين يضرهم خذلهم حتى يأتى امر الله :

Ümmetimden hak üzerinde devam edip kalacaktır. Kendilerini terk eden kimseler onlara zarar veremezler. Allah'ın emri gerçekleşinceye kadar bu durum üzerinde kalacaklar) hadis-i şerifî büyük beşâretidir. *Ammâ cihâdın farz-ı ayn olduğu gün, hiçbir şey mü'lâhaza olunmaz. Her rast gelen kâfirî katletmek farz olur. Fakat bu gibi zamanlarda Rusya memleketinde olamaz.*", Abdürreşid İbrahimof, *Çoban Yıldızı*, Petersburg, 1907, s. 53. ç.n.]

³⁵ Älinäzär Egämnäzärov, *Siz Bilgän Dukechi Eshan: Hujjätli qissä*, Tashkent, 1994, s. 119.

Dârü'l-islâm Beklentisi

Rus otoritelerin Andican Ayaklanmasına karşı sergiledikleri acımasız baskı, Müslüman ahalinin 1916 yılına kadar gazavat sancığını kaldırmasına engel olsa da, Tâ'ib'in dârü'l-islâm konusundaki iddiaları, Çarlık döneminde Türkistanlı entelektüeller tarafından paylaşılmış olmalıdır. Ancak, Müslüman toplumun konumuna ilişkin teorik tartışmalar dışında, toplumlarının geleceği konusunda ortak bir fikir bulunmamaktadır. Diğer bir ifadeyle, Rus idaresinin noksanları yüzünden mahallî düzeyde yaşanan sosyo-politik gerilimler kadar Rus İmparatorluğu'nda giderek artan sosyo-ekonomik değişimlerin tehditi altındaki Müslüman toplumun nasıl ayakta kalacağı ve gelişeceği gibi neredeyse hiç değinilmemiş bir temel mesele vardı. Bu stratejiyi inceden inceye işleme ödevi, Tâ'ib'den sonraki yeni nesle kalmıştı. Bu bakımdan, *Tuhfe-i Tâ'ib*'den iki yıl sonra düzenlenmiş bir belge mütalaamız açısından kayda değerdir.

Bu, Türkistân idâre-yi rûhâniyye ve dâhiliyyesi için taslak, başka bir deyişle Türkistan'daki Müslümanların muhtariyeti önerisidir. Yazarı, o günlerde Semerkand'da müftü yetkisinde ve İttifâk-ı Müslimîn partisi merkez komitesi üyelerinden olan, Türkistan'daki en etkili Cedîd aydınlarından Mahmud Hoca Behbûdî (1875-1919) idi. Rusya'daki devrimci dalgalardan, bilhassa Rusya Müslümanlar arasındaki siyasi aktivizmden cesaret bulan Behbûdî, bu özerklik taslağını, ikinci ve üçüncü Duma'daki Müslüman gruba, Nisan ve Kasım 1907'de olmak üzere iki defa sundu.³⁶ Eserin önsözünde şöyle yazıyor:

Türkistanlılar, uzun süre önce mahallî idareyi kendileri yönettiği ve Avrupa Rusyası'ndaki kardeşlerine kıyasla özerkliğe sahip olmayı daha çok arzuladıkları için Avrupa Rusya'sındaki Müslümanlara kıyasla Türkistan'a çok daha fazla muhtariyet (aftânâmiye) sağlamak gerekir. Türkistanlıların tek arzusu, Müslüman bir dinî, mahallî yönetim kurmak ve devlet memurları olarak irfanlı insanlara sahip olmaktır. Bu idare yalnız dinî meseleler için değildir. Kadıların tasarrufunda olan yargı yetkilerinin yanı sıra sivil ve yerel yönetimleri de içermelidir.³⁷

Bu iddialı taslak, muhtariyet kurumu ve işlevlerini ayrıntılı bir şekilde düzenleyen yetmiş dört maddeden oluşmaktadır. Türkistan'ın muhtariyeti, şeriat ve çağdaş meselelere dair derin bilgisi olan birinci sınıf ulemâ arasından beş yıllık süreyle seçilen şeyhülislâm tarafından denetlenecekti. Muhtar Türkistan'ın merkezi yönetimi Taşkent'te bulunacak ve Sir Derya, Fergana, Semerkant, Semireç (Yedisu) ve Mâverâ-i Hazar bölgeleri gibi her bölgede şubeleri kurulacaktı. Bu taslağın Rus Türkistanı'nın yoksun olduğu âdil ve uygun bir adalet sistemi yaratmayı amaçladığı açıktır. On madde içeren yedinci fasıl, kadınlara ilişkin ayrıntılı düzenlemelere ayrılmıştır. Taslak, Türkistan'daki Yahudilerin ve yabancıların statüsü, vakıf

³⁶ Necip Hablomitoglu ve Timur Kocaoğlu, "Behbudi'nin 'Türkistan Medeni Muhtariyeti Layihası', *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924, Osman Hoca Anısına İncelemeler*, (ed. Timur Kocaoğlu), Haarlem: SOTA, 2001, ss. 436-466. Özgün metin de verilmiştir. Bu belgenin uzun yıllar İsmail Bey Gaspıralı (1815-1914) arşivlerinde korunduğu söylenmektedir.

³⁷ *a.g.e.*, ss. 439, 450-451.

zenginlikleri, okul eğitimi, su ve arazi kullanımından bahsetmeyi de ihmal etmez. Anlaşılan o ki yazar, Türkistan'da yüksek derecede bir muhtariyet planı hazırlamıştı. Andican Ayaklanmasının yankılarına gelince, 37. madde dikkatimizi çekmektedir. Maddede deniliyor ki:

Vicdan özgürlüğünü çiğnemedен şeriat normlarına uyan, bu yolla halkı batıl hurâfelerden, gevezelikten ve zaman kaybindan koruyan tekke sahibi mutasavvıflara ve müritlere yol açmak.³⁸

Bu taslakta yetkililerin sıkı denetiminin önemsendiğine ve yöre halkının izni olmaksızın gayrimüslimlerin Türkistan'a göç etmesinin yasaklanmış olduğuna dikkat edilmelidir. Bu iki meselenin Andican Ayaklanmasının nedenleriyle ilgili olması dikkat çekmektedir. Behbûdî'nin *Tuhfe-yi Tâ'ibî*'i okuyup okumadığı bilinmemekle birlikte bu taslak, *dârü'l-islâm*'ın iki direğini yeniden örgütleyerek ve güçlendirerek, Türkistan'daki Müslüman toplumun bütünleşmesini sağlamayı amaçlamıştır. Burada, Türkistan'da Müslüman otonom hareketinin başlangıç noktasını görebiliriz.

Behbûdî'nin Türkistan Müslüman dinî idaresinin kurulmasına ilişkin önerisi, Rusya'daki Müslüman entelektüellerin bazı tepkilerin mucip kıldı. Örneğin, Almatı'dan Muallim Kerîm Kârlı, Türkistan'daki bu dinî idarenin statüsüyle ilgili söz konusu idarenin bağımsız mı olması yoksa Rusya'daki mevcut Müslüman Ruhani Meclislerinden birine mi bağlanması gerektiğine ilişkin Şura gazetesinde bir soru ortaya attı.³⁹ Bu soruya Behbûdî, Kasım 1908'de aynı gazetede "Türkistan idaresi" adlı makalesiyle cevap verdi. Bu makalede Türkistan'daki Rus idaresinin özelliklerini ayrıntılarıyla anlattı. Türkistanlı Müslümanların yerel düzeyde hukukî özerklikten (şer'î âftânümiyye) faydalandığını kabul etmekle beraber, adli meselelerdeki düzensizliği ve elverişsiz şartları eleştirdi. Ona göre bu kusurlar, kadınların tahkik ve idareden yoksunluğuna, bir başka ifadeyle, hukukî meselelerin merkezî idareden yoksunluğuna yorulmalıdır. Kısacası Behbûdî, Türkistan'da bağımsız bir Müslüman ruhanî meclisin kurulmasını savunmaktadır. Aynı zamanda Behbûdî önerisini, 1908-1909'da Türkistan'daki Rus idaresine ilişkin kapsamlı bir denetlemeyi idare eden Kont K. K. Palen'e (1861-1923) sundu.⁴⁰ Türkistan'ın muhtariyeti adına olan bu öneri asla gerçekleşmemişse de, Behbûdî'yi 1917 yılında bir kez daha, Türkistan'daki Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası'nın hazırlık komisyonunda görmekteyiz.⁴¹

³⁸ *a.g.e.*, ss. 442, 457.

³⁹ Mu'allim Kerîm Kârlı, "Almata şehrinden: Asyâ-yi vustâda müftülük hakkında su'al," *Şûrâ*, 20 (1908), s. 631.

⁴⁰ Mahmûd Hoca Behbûdî, "Türkistan idâresi," *Şûrâ*, 23 (1908), ss. 720-723.

⁴¹ Ayrıntıları için bkz. "The program of the Turkic Federalist Party in Turkistan (1917)," giriş ve çeviri. Hisao Komatsu, *Central Asia Reader: The Rediscovery of History*, (ed. H. B. Paksoy), Armonk: M.E. Sharpe, 1994, ss. 117-126.